

Αρχιμανδρίτης Παντελ.- Γ. Τσορμπατζόγλου

*Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες
για την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού Β΄
και τις σχέσεις Ανατολής-Δύσης
από τον Βίο Γρηγορίου επισκόπου Ακραγαντίνων
(BHG³ 707)*

Την 24η Νοεμβρίου το Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως καταγράφει την «μνήμη τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου τῆς Ἀκραγαντίνων πόλεως ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ῥινοτμήτου». Ἡ ζωὴ του οποίου ἐν συντομίᾳ περιγράφεται στο ὑπόμνημα ὡς ἐξῆς: «Χαρίτων τις καὶ Θεοδότῃ ἢ σύμβιος αὐτοῦ φιλόξενοι ἄνθρωποι ὑπῆρχον ἐν τῇ πόλει Ἀκραγαντίνων· ἐξ ὧν ἐγεννήθη Γρηγόριος οὗτος· ὄν ἐκ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος δεξάμενος ὁ ἐπίσκοπος Ποταμίων λεγόμενος ἀνέθρεψεν, εἶτα καὶ κληρικόν πεποίηκεν. Δεκαοκτῶ δέ ἐτῶν γενόμενος, ἀπῆλθε προσκυνήσων τοὺς ἁγίους τόπους καὶ γίνεται διάκονος ὑπὸ Μακαρίου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων. Εἶτα ὑπέστρεψεν εἰς τὸ Βυζάντιον, εἶτα εἰς Ῥώμην· ἐν ἧ καὶ προχειρίζεται ἐπίσκοπος Ἀκραγαντίνων. Ὅθεν φθονήσαντες Σαβίνος καὶ Κρισκεντίνος μυρίους πειρασμούς ὑπήγαγον· καὶ θαυματουργήσας διαφόρως θεοῦ χάριτι κατήσχυεν αὐτούς ἐνημανθέντας τὰ πρόσωπα γνόφῳ καὶ μέλανι (κατήσχυεν αὐτοὺς καὶ μέλανας ἐποίησεν ὥστε καὶ μέχρι τῆς σήμερον φαίνεσθαι κατὰ γενεάν)· καὶ οὕτως παραλαβὼν τὴν ἐκκλησίαν καὶ μείζονα τῶν προτέρων ἐπιτελῶν σημεῖα καὶ τέρατα, ἐν βαθυτάτῳ γήρα τὸν βίον ἀπέλιπεν»¹.

Ἡ σύντομη αὐτὴ καταγραφή στο *Συναξάριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως* ἀρύεται τις πληροφορίες ἀπὸ τον ἀντίστοιχο *Βίο Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκραγαντίνων*, ὁ ὁποῖος συνεγράφη ὑπὸ Λεοντίου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τοῦ ἁγίου Σάββα τῆς Ῥωμαίων πόλεως· μᾶλλον στο τέλος τοῦ 7ου αἰ².

Ὁ *Βίος* ἔχει ἐκδοθεῖ στὴν PG 98, 549-716 καὶ προσφάτως ἀπὸ τον A. Berger, *Leontios presbyteros von Rom. Das Leben des heiligen Gregorios von Agrigent*, Berlin 1995, με κριτικὴ ἐκδοσὴ, γερμανικὴ μεταφράση, καὶ σχόλια³. Τον παραπάνω Βίο ἔχει ὑπόψη του καὶ ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας, μᾶλλον δουλικὰ, ὁ Νικήτας Παφλαγῶνας στὸν *Βίο καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Γρηγορίου*

1. H. Delehaye, (ἐκδ.), *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*. Propylaeum ad AASS, Novembris, Bruxellis 1902, σ. 25114-25310.

2. BHG³ 707. Πρβλ. J. W. Nesbitt, «A. Geographical and Chronological Guide to Greek Saint Lives», *OCP* 35 (1969)486-487.

3. Στὴν συνέχεια ἡ ἀναφορὰ ὡς Berger.

ἐπισκόπου γενομένου Ἀκράγαντος⁴.

Ο Βίος αποτελεί σημαντική δεξαμενή ειδήσεων για τον 7ο αι. και διακρίνεται για τον πλούτο, την ποιότητα των πληροφοριών, καθώς και για την πρωιμότητά τους, ώστε να δια φωτίζει αποτελεσματικά κρίσιμες πτυχές της μεσοβυζαντινής ιστορίας. Πριν προχωρήσουμε, όμως, στα επιμέρους θέματα, επιβάλλεται να αντιμετωπίσουμε τα χρονολογικά προβλήματα, όπως αυτά προκύπτουν από τις εσωτερικές μαρτυρίες του Βίου· προϋπόθεση, άλλωστε, αναγκαία προκειμένου να ενταχθούν οι πληροφορίες στο σωστό πλαίσιο. Οι απόψεις των κατά καιρούς εκδοτών ή ερευνητών του Βίου κινούνται σε τρεις άξονες, οι οποίοι σχετίζονται με την διαφορετική εκτίμηση των εσωτερικών αναφορών περί προσώπων και γεγονότων· έτσι, λοιπόν, η μνεία του «ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων Μακαρίου»⁵, του οποίου η δράση μαρτυρείται το 552 και 563-575, και η μνεία του ονόματος του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, «πάνυ ἠὺ φράνθη ἐν αὐτῷ καὶ ὁ εὐσεβέστατος βασιλεύς Ἰουστινιανός»⁶, ο οποίος προκάλεσε μία σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη, οδήγησε στην παραδοχή ότι ο χρονικός ορίζοντας του Βίου είναι η εποχή του Ιουστινιανού Α' (527-565) και η σύνοδος η Ε' Οικουμενική (553), δηλ. μεταξύ των ετών 524-560⁷. Η δεύτερη άποψη αξιοποιώντας μία μαρτυρία περί του εορτασμού του Πάσχα, από τον Γρηγόριο στα Ἱεροσόλυμα, δέχεται ότι αναφέρεται στο Πάσχα 2 Ἀπριλίου 579 και συνεκτιμώντας τις παραπάνω ειδήσεις προτείνει την εποχή μεταξύ των ετών 559-598⁸. Αλλά, η ίδια μαρτυρία άλλως ερμηνευόμενη θέτει το Πάσχα στις 6 Ἀπριλίου 671⁹ και συνιστά την τρίτη άποψη, η οποία προσδιορίζει την δράση του

4. PG 116,189-269. Αποδιδόταν στον Συμεών Μεταφράστη, άλλα ανήκει σε προγενέστερη εποχή και μάλιστα στον Νικήτα Παφλαγόνα όπως απέδειξε ο Σ. Πασχαλίδης, *Νικήτας Δαβὶδ Παφλαγών. Το πρόσωπο και το έργο του. Συμβολή στη μελέτη της προσωπογραφίας και της αγιολογικής γραμματείας της προμεταφραστικής περιόδου*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 155-156, όπου και η χειρόγραφη παράδοση.

5. Berger, σ. 157, 179.

6. Berger, σ. 188.

7. O Gaetani, *Vitae sanctorum Siculorum*, στον Berger, σ. 29-32.

8. O S. A. Morcelli κατά τον υπομηματισμό του Βίου, στην έκδοση της PG 98,717-722· βλ. τον προβληματισμό στον Berger, σ. 29-32.

9. Όπως αναλύει ο G. Lancea, στο υπόμνημα που συνοδεύει την έκδοση του Βίου στην PG 98,1204-1205.

Γρηγορίου στον επόμενο αιώνα, 7ο. Η μαρτυρία περί του εορτασμού του Πάσχα, καθότι η αυτή ημερομηνία συμπίπτει και το έτος 671¹⁰, σε συνδυασμό, λοιπόν, με την αναφορά της συνόδου από τον Ιουστινιανό, δέχεται ότι για τον μεν αυτοκράτορα πρόκειται για τον Ιουστινιανό Β΄ Ρινότμητο, (685-695, 705-711), για δε την σύνοδο ότι αναφέρεται στην Πενθέκτη (691/692)¹¹. Παραβλέποντας, όμως, το όνομα του αυτοκράτορα, ο σύγχρονος εκδότης του Βίου, δέχεται ότι πρόκειται για την Στ΄ Οικουμενική σύνοδο (681)¹², επειδή αναφέρεται ως το αντικείμενο της συνόδου η καταδίκη του μονοθελητισμού: «τῆς αἰρέσεως τὴν ἀναφανείσαν ὑπὸ τῶν δυσσεβῶν, τοῖς περὶ τὸν Σέργιον καὶ Κῦρον καὶ Παῦλον»¹³.

Αν, όμως, εντυπώσουμε καλύτερα στις πληροφορίες που παρέχει ο ίδιος ο Βίος πολλά από τα προβλήματα βρίσκουν απ' εαυτών την λύση τους. Πρώτο στοιχείο είναι ο συγγραφέας του Βίου, ο «Λεόντιος πρεσβυτέρος μοναχός καὶ ἡγουμένος τοῦ ἁγίου Σάββα τῆς Ῥωμαίων πόλεως», ο οποίος φαίνεται να μην είναι κάποιος άγνωστος και άσημος μοναχός της Ρώμης, καθότι η ιστορία των ελληνικών μονῶν της Ρώμης και η δράση των ηγουμένων τους ήταν σαφώς εντοπισμένη και γνωστή¹⁴. Ένας ομώνυμος μοναχός με τον ίδιο τίτλο και αξίωμα, ηγούμενος της ελληνικής μονῆς τῆς Ἁγίου Σάββα, Κέλλα Νόβων Ρώμης, ο οποίος απαντάται μεταξύ των συμμετασχόντων στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο (681)¹⁵, πιστεύω ότι δεν είναι άλ-

10. Στον Βίο μαρτυρείται το Πάσχα την 7η Απριλίου. Για τις ημερομηνίες του Πάσχα βλ. V. Grumel, *La cronologie*, Paris 1958, σ. 270-273.

11. Βλ. Lancea, όπ.π., PG 98,1214-1216. Την εποχή του Ιουστινιανού Β΄ δέχεται και ο Α. Χριστοφιλόπουλος, «Πότε έζησεν ο Γρηγόριος Ακράγαντος», *ΕΕΒΣ* 19 (1949)158-161.

12. Berger, σ. 59-60.

13. Berger, σ. 185. Βλ. παρακάτω σημ. 37.

14. Για τις ελληνικές μονές στην Ρώμη βλ. Βλ. F. Antonelli, «I primi monasteri di monaci orientali in Roma», *Reallexikon für Antike und Christentum* 5 (1928)105-121· G. Ferrari, *Early Roman monasteries*, Citta del Vaticano 1957, σ. 276-280, 281-290· J.-M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époque byzantine et carolingienne, (milieu dy Vie s.- fin dy IXe s.)*, I texte, II bibliographie, notes, Bruxelles 1983, επανεκδ. 1993, σ. 12-7, 23-25, 37-38.

15. Ο ηγούμενος Λεόντιος της μονῆς του Ἁγίου Σάββα ή Κέλλα Νόβων μαζί με τους λοιπούς τρεις ηγουμένους των «Βυζαντιών μονῶν» της Ιταλίας, οι οποίοι ήταν: «Γεώργιος ηγούμενος Ρενάτης· Κόνων καὶ Στέφανος μονῆς Δόμου Ἁρσινίτη· Θεοφάνης Βαῖας Σικελίας», έλαβαν μέρος στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο· Mansi XI, 200B= ACO 2/II, 1, σ. 6, αλλά ο Λεόντιος μαρ-

λος από τον συγγραφέα του Βίου· όλες οι λεπτομέρειες και τα χρονολογικά δεδομένα συγκλίνουν προς την ταύτιση αυτή. Από τον Βίο φαίνεται ότι ο γέροντας του Γρηγορίου αββάς Μάρκος, με τον οποίο είχαν γνωρισθεί στην Καρχηδόνα και τον ακολούθησε στα Ιεροσόλυμα και εν συνεχεία τον ξανα συνάντησε στην Ρώμη, ανήκε στην μονή του Αγίου Σάβα, αλλά δεν ήταν ο ηγούμενος της μονής, διότι σαφώς αναφέρεται ότι «διυπνισθείς δέ ο πάπας καί έντρομος γενόμενος, προσκαλεσάμενος τόν άββάν Μάρκον ήν γάρ κατά συγκυρίαν είσελθών έν τή πόλει... καί άποστείλας... έν τῷ μοναστηρίῳ τοῦ άγίου Σάβα καί μή εύρόντες τόν Γρηγόριον, έπηρώτησαν τόν ήγούμενον τό «τί γέγονεν ό άνήρ ό ών ένταῦθα». Ό δέ έλεγεν, ότι «πρό δύο ήμερῶν έξήλθεν εκ τοῦ μοναστηρίου»¹⁶. Συνεπώς, ο ηγούμενος που αναφέρεται μάλλον είναι ο Λέοντιος, ο οποίος καταγράφει τα γεγονότα σύμφωνα με τις μαρτυρίες του ίδιου του Γρηγορίου και του άββα Μάρκου, αδελφού της μονής. Ένα επιπλέον στοιχείο, που επιρρωνύει την άποψη αυτή, είναι ότι ο «Βίος Γρηγορίου έπισκόπου Άκραγαντίων» δεν φθάνει μέχρι το τέλος της ζωής του, αλλά μόνον μέχρι του σημείου που δικαιώνεται ο Γρηγόριος από τον αυτοκράτορα στην ΚΠολη και εγκαθίσταται εκ νέου στον Ακράγαντα. Οι λεπτομέρειες, στις οποίες είναι τόσο εθισμένος ο συγγραφέας, διακόπτονται απότομα και ο Βίος κατακλείεται με ανεξήγητη σπουδή¹⁷· πιθανόν από κάποιο άλλο χέρι και όχι του ίδιου του συντάκτη. Η απότομη διακοπή του Βίου καταφαίνεται άλλωστε και από τις διάφορες κατακλείδες που διασώζουν πολλά χειρόγραφα¹⁸· τρία μάλιστα περι-

τυρείται μόνον κατά τις δύο τελευταίες συνεδρίες, όπου και υπογράφει, στην 17η =ACO 2/II, 2, σ. 711, και στην 18η=Mansi XI, 629D= ACO 2/II, 2, σ. 764. Εκπρόσωποι των παραπάνω μονών συμμετείχαν ήδη στην σύνοδο του Λατερανού (649)· βλ. Mansi X, 904BC=ACO 2/I, σ. 50. Ακόμη, ο ηγούμενος Πέτρος της ίδιας μονής «τόν τόπον άναπληρῶν Άνδιανού τοῦ άγιωτάτου πάπα» συμμετείχε στην Ζ΄ Οικουμενική σύνοδο, Mansi XIII, 196A.

16. Berger, σ.193. Εκτός του αββά Μάρκου, συνέκδημοι του Γρηγορίου στο ταξίδι προς τα Ιεροσόλυμα ήταν οι μοναχοί Σεραπίων και Λεόντιος (Berger, σ. 158). Ο τελευταίος, προφανώς, είναι διάφορος του ομωνύμου ηγουμένου και συγγραφέως του Βίου, διότι δεν υπαινίσσεται πουθενά την αυτοπρόσωπη συμμετοχή και δεν διακρίνονται «καθ' ήμάς» μνείες.

17. Berger, σ. 266, «καί ήν καθ' έκάστην ήμέραν καί νύκτα άναμιμνήσκων τόν λαόν τά περί σωτηρίας καί μετανοίας ψυχής καί ένδιδόναι αυτούς από πάσης άδικίας άπέχεσθαι»· έτσι, εξηγείται άλλωστε και η κατακλείδα αρκετών χειρογράφων : «τῷ δέ θεῷ... άμήν», Berger, όπ.π.

18. Βλ. Berger, σ. 266-270.

λαμβάνουν λεπτομέρειες άγνωστες στα λοιπά χειρόγραφα, όπως για παράδειγμα ότι έζησε 90 χρόνια¹⁹, ή ότι απήλθε στην Ισπανία όπου και ετελεύτησε²⁰. Το πιθανότερο πάντως είναι ο συντάκτης του Βίου, δηλ. ο μοναχός και ηγούμενος Λέοντιος, να εξεδήμησε πριν την ολοκλήρωση του έργου και κάποιος μοναχός από την μονή του Αγίου Σάββα να προσέθεσε την τελευταία παράγραφο, η οποία σαφώς διαφέρει από το κύριο σώμα του Βίου²¹. Η παρατήρηση, μάλιστα ενός χειρογράφου με διαφορετικό τέλος ότι «φασίν οὖν τινές τῶν πρό ἡμῶν ὁσίων ἀνδρῶν, ὅτι...»²² επιβεβαιώνει την άποψη αυτή. Συμπερασματικά, ο «Λεοντίος πρεσβυτέρος μοναχός καί ἡγούμενος τοῦ ἁγίου Σάββα τῆς Ῥωμαίων πόλεως», είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Λέοντιο που συμμετείχε στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο (681). Συνεπώς, μετά τις εξηγήσεις αυτές, μπορούμε να προσδιορίσουμε ασφαλώς τον χρονικό ορίζοντα του Βίου στον 7ο αι., και ακριβέστερα, κατά την διατύπωση του *Συναξαρίου της Κωνσταντινουπόλεως*, «ἐπί τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ῥινοτιμήτου»²³.

Ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα, σχετικό με τον χρονικό ορίζοντα του Βίου, είναι οι αναφορές στον αρχιεπίσκοπο Ιεροσολύμων Μακάριο²⁴ και στον αντίστοιχο της Αντιοχείας Ευστάθιο²⁵. Πρόσωπα που δεν μαρτυρούνται ως προκαθήμενοι Ιεροσολύμων και Αντιοχείας την εποχή αυτή, δηλ. δεύτερο μισό του 7ου αι. Η δυσκολία επιτείνεται από την παντελή έλλειψη αναφορών για την αραβοκρατία των περιοχών από όπου διήλθε ο Γρηγόριος, η οποία είχε συντελεσθεί προ πολλού, την οποία όμως φαίνεται να αγνοεί ο Βίος. Στον Βίο, η διαδρομή του Γρηγορίου περιλαμβάνει, άφιξη διά θαλάσσης την Καρχηδόνα και από εκεί δια ξηράς την Τρίπολη, τα Ιεροσόλυμα, μετά την

19. Berger, σ. 271.

20. Berger, σ. 270.

21. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και ο «μεταφραστικός» Βίος από τον Νικήτα Παφλαγόνα, ο οποίος σταματά στο ίδιο σημείο, όπου και το κύριο σώμα των χειρογράφων του Βίου του Λεοντίου· προφανώς διότι αγνοεί τις μεταγενέστερες λεπτομέρειες - προσθήκες των άλλων χειρογράφων· βλ. PG 116, 269.

22. Berger, σ. 270.

23. Βλ. παραπάνω σημ. 1.

24. Berger, σ. 157, 179.

25. όπ.π.

Αντιόχεια και πάλι οδικώς την Κωνσταντινούπολη²⁶. Την αντίστροφη πορεία Ιεροσόλυμα μέχρι Τρίπολη οδικώς επανέλαβε ο αββάς Μάρκος κατά την επιστροφή του στην Ρώμη²⁷.

Για την Καρχηδόνα δεν υφίσταται πρόβλημα διότι κατελήφθη υπό των Αράβων το 695, για τις υπόλοιπες περιοχές, όμως, μπορούμε να πούμε ότι η αραβική κυριρχία δεν είχε ακόμη εμπεδωθεί²⁸ και επιπλέον την εποχή αυτή η Παλαιστίνη και η Συρία είναι ανάστατες λόγω των εσωτερικών προβλημάτων των αντιπάλων δυναστειών· αγώνας που τελικά οδήγησε στην ανάδειξη του στρατηγού Μωαβία ως χαλίφη²⁹. Ας μη ξεχνούμε, ότι μόλις το 674 απείλησε ο Μωαβίας την ΚΠολή με άμεση συνέπεια όλες οι περιοχές από την Παλαιστίνη μέχρι τα περιχώρα της ΚΠόλεως να ευρίσκονται σε πλήρη αναστάτωση³⁰.

Εκκλησιαστικά, μετά την κατάκτηση των εδρών των αρχαίων πατριαρχείων της Ανατολής και τον θάνατο των κατόχων των θρόνων, οι Άραβες για πολλά χρόνια δεν επέτρεψαν την εκλογή νέων, με συνέπεια να διοικούνται από τοποτηρητές. Εκτός του πατριάρχου Αντιοχείας Μακαρίου, που συμμετείχε αυτοπροσώπως και μετά καθαιρέθηκε ως αιρετικός, στις εργασίες της Στ' Οικουμενικής³¹, οι λοιποί θρόνοι της Ανατολής αντιπρο-

26. Berger, σ. 149, 154, 155, 179.

27. Berger, σ. 164, 165, 176.

28. Για την πρόοδο των Αράβων στην Β. Αφρική· βλ. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον τον Ζ' αι.*, τ. Ε', Αθήναι 1974, σ. 21-31 και τ. ΣΤ', Αθήναι 1977, σ. 88-92· Α. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, αναθεωρημένη έκδοση υπό P.M.Fraser, Oxford 1978· F.Winkelmann, «Ägypten und Byzanz vor der arabischen Eroberung», *ByzSlav* 40 (1979)161-182.

29. Με χαλίφη τον Μωαβία το όραμα άρχισε να λαμβάνει σάρκα και οστά· η τελική επίθεση κατά της Κωνσταντινουπόλεως οργανώθηκε βαθμιαία. Αναφέρεται μια πρώτη κατάληψη της Κυζίκου τον χειμώνα του 670-671 – δεν είναι ξεκαθαρισμένο αν διήρκεσε μέχρι την εποχή της μεγάλης επιθέσεως, πολιορκίας της ΚΠόλεως το 674, ή αν επρόκειτο για απλή ρατζία· Α. Στράτος, *Βυζάντιον Ε'*, σ. 35. Για τις δυναστικές έριδες στο πρώιμο χαλιφάτο, πρόχειρα βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β' 1, επανέκδ. Θεσσαλονίκη 1993, σ. 52-53.

30. Ο Μωαβίας χωρίς να σταματήσει τις άλλες επιχειρήσεις, οργάνωνε την επίθεσή του κατά την καρδιά της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη και για τον λόγο αυτό παρασκεύασε ισχυρό στόλο βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον, Ε'*, σ. 21· M.A. Ageil, *Naval policy and the rise of the fleet of Ifriqiyyah from the 1st to 3d centuries A.H. (7th-9th centuries A.D.) Byzantines, Muslims, N.Africa, Syria, Egypt*, (ανεκδ. διδ. διατριβή), The University of Michigan 1985.

31. Mansi XI, 549A=ACO 2/II,2, σ. 566 και Mansi XI, 612A= ACO 2/II, 2, σ. 682.

σωπεύθηκαν από εκπροσώπους των τοποτηρητών³² παρομοίως και στην Πενθέκτη³³. Βέβαιο πάντως είναι, ότι οι πατριάρχες Αντιοχείας αυτή την εποχή διαμένουν στην ΚΠολη· άγνωστο, όμως, είναι αν συμβαίνει κάτι ανάλογο και για τα άλλα πατριαρχεία³⁴. Η διοίκηση των πατριαρχείων επιτελείται από τοποτηρητές, των οποίων πολλές φορές τα ονόματα παραμένουν άγνωστα. Από την μέχρι τώρα γνωστές πηγές δεν μαρτυρούνται ονόματα τοποτηρητών ως των Μακαρίου και Ευσταθίου στους θρόνους των Ιεροσολύμων και της Αντιοχείας αντίστοιχα³⁵· μάλλον, οι πληροφορίες το Βίου Γρηγορίου καλύπτουν το κενό αυτό. Οι μνείες πάντως των Μακαρίου και Ευσταθίου ως αρχιεπισκόπων δεν πρέπει να παραπλανούν γιατί ως επίσκοποι με την εξουσία του τοποτηρητή πρακτικά δεν απείχαν από τον εκλεγμένο αρχιεπίσκοπο-πατριάρχη στην κοινή αντίληψη.

Ο Βίος, όλως ανέλπιστα προσφέρει ικανές πληροφορίες για την ελάχιστα γνωστή εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄ Ρινόμητου. Ο Ιουστινιανός Β΄ μόλις δεκαεξαετής διαδέχθηκε τον πατέρα του (685) και από τις πρώτες ενέργειές του ήταν να προκαλέσει σύσκεψη-συνόδο προκειμένου να επανεπικυρώσει τα πρακτικά της Στ΄ Οικουμενικής συνόδου (681). Η πρωτοβουλία αυτή του Ιουστινιανού είναι πρωτόγνωρη και ομολογουμένως ξενίζει. Πληροφορίες δεν διαθέτουμε παρά όσες παρέχει η επιστολή του προς τον πάπα Ιωάννη (685-686), η οποία εστάλη μετά την επανεπικύρωση και περιέχει εξηγήσεις και απολογισμό της δράσεως αυτής³⁶.

Για το ήθος της διασκέψεως αυτής, καλύτερα συνόδου, μία απρόσμενη μαρτυρία που διασώζει ο Βίος —αναξιποίητη από όσο γνωρίζω— δίνει άλλες διαστάσεις στην όλη πρωτοβουλία. Μαρτυρείται, λοιπόν, ότι ο Γρηγόριος ευρισκόμενος στην Βασιλεύουσα, καθ' οδόν προς την Ρώμη προερ-

32. Mansi XI, 209C= ACO 2/II,1, σ. 16 και Mansi XI, 640C= ACO 2/II, 2, σ. 778.

33. Mansi XI, 988E· πρβλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον, Στ΄*, σ.57.

34. Βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον, Ε΄*, σ. 119.

35. Βλ. V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, σ. 447-448, 451-452· J. Nasrallah, *Histoire du mouvement littéraire dans l' église Melchite du Ve au XXe siècle*, τ. II,1, Damas 1996, σ. 53-55, και τ. III,1, Paris 1983, σ. 81, 96-97· G. Troupeau, «Églises et chrétiens dans l' Orient musulman», στο *Histoire du Christianisme*, εκδ. J.-M. Mayeur, Ch.& L. Pietri, A.Vauchez, M. Venard, τ. IV, Paris 1993, σ. 383-406.

36. Mansi XI, 737-738= ACO 2/II, 1, σ. 886-887.

χόμενος από τα Ιεροσόλυμα, προσεκλήθη από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, μάλλον τον Θεόδωρο Α΄ (Σεπτέμβριος 677—Δεκέμβριος 679), να παρατείνει την παραμονή του διότι «ἀπέστειλεν ὁ εὐσεβέστατος ἡμῶν βασιλεύς τοῦ παραγενέσθαι τούς συνεπισκόπους ἡμῶν, ὅπως ἐκριζωθῶσιν τὰ ἀναφανέντα ζιζάνια ἐκ μέσου τοῦ σίτου τῆς ὀρθοδόξου καὶ μόνης τοῦ θεοῦ καθολικῆς ἐκκλησίας» και στην συνέχεια προσθέτει ὅτι, «διηγήσατο δὲ αὐτῷ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὴν δυσωδίαν τῆς αἰρέσεως τὴν ἀναφανείσαν ὑπὸ τῶν δυσσεβῶν, τοῖς περὶ τὸν Σέργιον καὶ Κῦρον καὶ Παῦλον»³⁷. Ὁ ἐκδότης τοῦ Βίου δέχεται ὅτι ἀναφέρεται στὴν Στ΄ Οἰκουμενικὴ σύνοδο, ἀλλὰ ἡ σαφὴς ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ αυτοκράτορα ποὺ προκάλεσε στὴν σύνοδο, τοῦ Ιουστινιανού, «πάνυ ἠυφράνθη ἐν αὐτῷ καὶ ὁ εὐσεβέστατος βασιλεύς Ἰουστινιανός»³⁸, καθὼς καὶ ὁ χώρος συγκλήσεως τῆς συνόδου, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν τὸ παλάτι τοῦ Τρούλλου, ὅπου διεξήχθησαν οἱ ἐργασίες τῆς Στ΄ καὶ Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἀλλὰ, «ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας μεγάλης Εἰρήνης ἔνδον τῆς θεοτηρήτου μεγαλοπόλεως»³⁹, δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολίας, ὅτι πρόκειται γιὰ σύνοδο διάφορη τῆς Στ΄.

Στὴν διάσκηψη αὐτῇ, κατὰ τὸν Βίο, παρεγένοντο «οἱ ἐπίσκοποι, ὁ τῶν Ἀλεξανδρέων καὶ Ἀντιοχείας καὶ οἱ τῆς Ἀνατολῆς πάντες. Ὁ τῆς Ῥωμαίων δὲ ἐπίσκοπος ἦν νόσφω βαρεῖα συνεχόμενος· ἀπέστειλεν δὲ τίτλον ἰδιόχειρον αὐτοῦ πρὸς τὸ θέλημα τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῦ ὀρθοδόξων διὰ δύο ἐπισκόπων ἀποσωζόντων αὐτοῦ τὸν τόπον»⁴⁰. Ἦρξαντο οὖν τῆς ἀναφανεί-

37. Berger, σ. 185. Ἡ μὴ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ πάπα Ὀνωρίου, μεταξὺ αὐτῶν ποὺ ἀφορίσθηκαν ἀπὸ τὴν Στ΄ Οἰκουμενικὴ σύνοδο ὡς αἰρετικῶν, δηλ. τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Σεργίου, Παύλου καὶ τοῦ πατριαρχοῦ Ἀλεξανδρείας Κύρου, – δὲν ἀναφέρει τοὺς ἄλλους δύο πατριαρχεῖς Κωνσταντινουπόλεως Πύρρο καὶ Πέτρο –, δὲν εἶναι τυχαία ἀν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι γράφεται ὁ Βίος σὲ περιβάλλον λατινικὸ, στὴν Ῥώμη, καὶ βρῖσκεται ὑπὸ τὴν ἄμεση δικαιοδοσία τοῦ πάπα. Πάντως, τὴν καταδίκη τοῦ πάπα Ὀνωρίου ἀνεγνώρισε σὲ ἐπιστολὲς τοῦ ὀπάπας Λέων Β΄ (682-683), ὁ ὁποῖος ἐπεκύρωσε τὰ πρακτικὰ τῆς Στ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου· βλ. Mansi XI,733A= ACO 2/II, 2, σ. 878· πρὸβλ. Mansi XII, 193A= ACO 2/II, 2, σ. 899. Πρὸβλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Ε΄, σ. 126· Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Α΄, Ἀθήναι 1992, σ. 758-760· C. J. Héféélé - H. Leclercq, *Histoire des Conciles*, V, Paris 1909-1910, σ. 178-205· J. Chapman, *The condemnation of Pope Honorius*, London 1907· E. Dumont, «Le VIe concile et le pape Honorius», *Annales de Philosophie Chrétienne*, IV, 8(1853)54-60, 415-438, VI, 2 (1871) 273-292.

38. Berger, σ. 188.

39. Berger, σ. 186.

40. Προφανῶς δὲν ἀναφέρεται στους μόνιμους ἀποκρισιαρίους τοῦ πάπα στὴν Κωνστα-

σης δολερᾶς αἰρέσεως τήν συζήτησιν ποιεῖσθαι. Πολλά μὲν οἱ ὀρθόδοξοι πρὸς τοὺς αἰρετικούς ἀπεφώνησαντο ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ»⁴¹ και ἀκόμη, «πολλοὶ τῶν δοκούντων εἶναι πρῶτον τῶν αἰρετικῶν ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἧς αὐτοὺς ἐπεστόμισεν ὁ Γρηγόριος, διὰ τίτλων ἢ τοι λιβέλλων ἐπέστρεφον εἰς τήν ὀρθόδοξον τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας πίστιν»⁴². Ἀν πράγματι ὁ συντάκτης τοῦ Βίου, Λεόντιος πρεσβύτερος, εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, ὅπως πιστεύω, με τὸν ομῶνυμο ηγούμενο τῆς ἐλληνικῆς μονῆς τῆς Ἁγίου Σάββα, Κέλλα Νόβων Ρώμης, ποῦ ἔλαβε μέρος στὴν Στ΄ Οἰκουμενικὴ σύνοδο (681)⁴³, τότε δεν χωρεῖ καμμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ σύνοδος, ἡ ὁποία μνημο-

ντινούπολη, διότι σαφῶς στὸν Βίο μαρτυρεῖται ἡ παρουσία ἐπισκόπων ἀπὸ τὴν Ρώμη γιὰ τὸν λόγο αὐτό. Οἱ ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐρθεῖ ἀπὸ τὴν Ρώμη, στὴν ἐπιστροφὴ τοὺς μετέφεραν τὴν φήμη τοῦ Γρηγορίου στὸν πᾶπα και γιὰ τὸν λόγο αὐτό ἐστάλησαν ἀργότερα ὡς πρέσβεις στὴν ΚΠολη γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν μεσολάβηση τοῦ αυτοκράτορα στὴν ὑπόθεση συκοφαντήσεως τοῦ Γρηγορίου· βλ. Berger, σ. 219, 232. Μαρτυρεῖται, ἐπίσης, ὅτι «προετράπη ὁ Γρηγόριος παρὰ τῶν πατέρων τὸν θρόνο ἐπέχειν τὸν τόπον τοῦ τῆς Σαρδικῆς ἐπισκόπου· ἦν γὰρ καὶ αὐτὸς ἀσθενής», Berger, σ. 186. Ἡ παρουσία ἐπισκόπου Σαρδικῆς δεν μαρτυρεῖται στὴν Στ΄ Οἰκουμενικὴ σύνοδο. Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον, ὁμῶς, εἶναι ὅτι πολὺ πρῶτα μία ἀπὸ τῆς παλαιότερες οἰκογένειες χειρογράφων τοῦ Βίου, ὡς ἐπεξήγηση στὸ τῆς Σαρδικῆς ἐπισκόπου διασώζει στὴν ᾠα τὴν γλώσσα «Κωνσταντίας τῆς Κύπρου», πράγμα τὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ομάδα αὐτὴ ἀποτυπώνει και ἀναπαραγάγει τὸ πρόβλημα ποῦ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν παρανόηση τοῦ 39ου κανόνα τῆς Πενθέκτης (691/692), κατὰ τὸν ὁποῖο ἀναγνωρίζονταν και διευρύνονταν, μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Κυπρίων στὴν Κύζικο, οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου ὡς «τὴν νέαν Ἰουστινιανούπολιν τὸ δίκαιον ἔχειν τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ἡ ἐξίσωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν προνομίων τῆς Νέας Ἰουστινιανουπόλεως με τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἀδιανόητη και προκάλεσε πολλὰ συζητήσεις. Τὸ πρόβλημα λαμβάνει τὴν σωστὴ λύση με τὴν μελέτη τῆς Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, «Ο 39ος κανὼν τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου (692) και ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανού Β΄», *Δίπτυχα* 6(1994-1995)169-177, ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι πρόκειται γιὰ παρανόηση τῶν χειρογράφων και ἡ σωστὴ γραφὴ εἶναι «ἡ τῶν Κωνσταντιέων πόλεως» ἀντὶ Κωνσταντινουπόλεως, ἀφοῦ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Νέας Ἰουστινιανουπόλεως διατηροῦσε και ὅλα τὰ παλαιὰ προνόμια τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντίας τῆς Κύπρου. Πάντως, δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει κανεὶς τὸν συσχετισμὸ Σαρδικῆς και Κωνσταντίας Κύπρου. Ὁ μεταγενέστερος πάντως μεταφραστικὸς Βίος ἀγνοεῖ τὰ περὶ Κωνσταντίας τῆς Κύπρου και διασώζει τὴν γραφὴ «τὸν τοῦ Σαρδῶου τόπον ἐπλήρου». Ἀκόμη, βλ. τὰ σχόλια τοῦ Berger, σ. 365-367.

41. Berger, σ. 186.

42. Berger, σ. 187.

43. Βλ. παραπάνω σημ. 12.

νεύεται, είναι η επικυρωτική των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής συνόδου που προκάλεσε ο Ιουστινιανός Β' (685), δηλ. όπως ακριβώς περιγράφεται στην επιστολή προς τον πάπα Ρώμης⁴⁴. Πρόκειται σαφώς για διαφορετικές συνόδους, διότι ο Λεόντιος ως αυτόπτης μάρτυρας των εργασιών της Στ' Οικουμενικής συνόδου μπορούσε να γνωρίζει πολύ καλά σε ποία σύνοδο έλαβε μέρος, και ακόμη περισσότερο, ποίοι συμμετείχαν ως εκπρόσωποι του Ρώμης⁴⁵, καθώς επίσης και αν ο Γρηγόριος, τότε πρεσβύτερος, ήταν σύνοδος στην ίδια σύνοδο.

Οι λεπτομέρειες των εργασιών, οι οποίες καταγράφονται στον Βίο Γρηγορίου επισκόπου Ἀκραγαντίνων, ξεφεύγουν από το πλαίσιο μιας «διαδικαστικής» συνόδου, όπως θα ανέμενε κανείς, και προσδίδουν άλλες διαστάσεις στην πρωτοβουλία του Ιουστινιανού Β'. Από όσο μπορώ να ερμηνεύσω τις πηγές, η επανεπικύρωση των πρακτικών ήταν απλώς η αφορμή προκειμένου να διατρανωθεί η Ορθοδοξία του νέου αυτοκράτορα και να εμπεδωθεί το δόγμα της Στ' Οικουμενικής συνόδου με συζητήσεις και δημόσιες συνεδρίες, ώστε να εξουδετερωθούν οι πολυάριθμοι μονοθελητικοί θύλακες. Διάσπαρτες πληροφορίες στον παραπάνω Βίο καθιστούν πρόδηλο ότι παρέμενε, ακόμη, σοβαρός αριθμός μονοθελητών, με δυνατότητες, μάλιστα, τοπικής κυριαρχίας σε πολλές περιπτώσεις· λέγεται χαρακτηριστικά, ότι αποτελούσε πεποίθηση όλων πως θα χρειαζόταν πολύς χρόνος για να ξεκαθαρίσει τελείως η κατάσταση· «πολὺν γὰρ ἠβούλοντο χρόνον διατρῖψαι

44. Βλ παραπάνω σημ. 33.

45. Ως λεγάτοι του πάπα απεστάλησαν οι πρεσβύτεροι Θεόδωρος και Γεώργιος, ο διάκονος Ιωάννης και ο υποδιάκονος Κωνσταντίνος (ο μετέπειτα πάπας). Αντιπρόσωποι της συνόδου της Εκκλησίας της Ρώμης ορίστηκαν οι επίσκοποι Ιωάννης του Πόρτο, Ιωάννης του Ρηγίου και Αβουνδάτιος του Πατέρνου, Mansi, XI, 209C = ACO 2/ II,1, σ. 16. Ακόμη συμμετείχαν οι ηγούμενοι των τεσσάρων Βυζαντινών μονῶν της Ιταλίας: «Γεώργιος ἡγούμενος Ρενάτης· Κόνων καὶ Στέφανος μονῆς Δόμου Ἀρσινίτη· Θεοφάνης Βαῖας Σικελίας· Λεόντιος ἡγούμενος Κέλλα Νόβων Ρώμης», βλ. παραπάνω σημ. 14· πρβλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Ε', σ. 122. Την αποστολή συνόδευε και ο πρεσβύτερος Θεόδωρος ως εκπρόσωπος του αρχιεπισκόπου Ραβέννας, ο οποίος συμμετείχε αυτοτελῶς· βλ. Mansi, XI, 209D = ACO 2/ II,1, σ. 16· *Liber Pontificalis*, I, 355 και σημ. 1 = η αγγλική μετάφραση από τον R. Davis, *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press 1989, σ.74· Agnelli, «*Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*», *MGH, Script. Langobardicorum*, Berlin 1878, Λ 124· πρβλ., Α. Στράτος, Ε', σ. 117, 124.

ἐπί τῇ ἐκρίζῳσει τῆς παραμόνου τῶν αἵρετικῶν κακοβουλίας»⁴⁶. Ο φόβος αὐτός, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ γεγονότα, δὲν ἦταν ἀβάσιμος, διότι ἀν συνεκτιμήσουμε τὶς περιπέτειες, ποὺ εἶχε ὁ Γρηγόριος ὡς ἐπισκόπος Ἀκράγαντος ἀπὸ τὸν μονοθελῆτη πρεσβύτερο Λεύκιο, ὁ ὁποῖος ἀν καὶ εἶχε καταδικασθεῖ ἀπὸ μιὰ τοπικὴ σύνοδο τῆς Λαοδικείας, διέφυγε στὴν Σικελία καὶ ἐκεῖ συνεργαζόμενος με ἄλλους ὁμόφρονές του καὶ με τὴν σύμπραξη δύο ἐξορίστων μονοθελητῶν ἐπισκόπων, τῶν «Σελευκείας καὶ τοῦ Πόντου τοῦ μεγάλου» —δὲν ἀναφέρονται ὀνόματα— συνήργησαν στὸν ἐξοβελισμό τοῦ Γρηγορίου, καὶ ἴδρυσαν δικὸν ναὸ καὶ θυσιαστήριον στὸν Ἀκράγαντα⁴⁷, κατανοοῦμε τὴν ρευστότητα τῆς καταστάσεως. Θὰ πρέπει νὰ υπογραμμίσουμε ὅτι ἡ καταδίκη τῶν δύο τελευταίων μονοθελητῶν ἐπισκόπων σαφῶς μαρτυρεῖται ὅτι συνέβη ἀπὸ τὴν παραπάνω σύνοδο, ποὺ συγκάλεσε ὁ Ιουστινιανός, γιὰ τὴν ἐπικύρωση τῶν πρακτικῶν τῆς Στ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου: «ἐξορισθέντες δὲ τῶν δύο ἐπισκόπων τῆς Σελευκείας καὶ τοῦ Πόντου τοῦ μεγάλου ὑπὸ τῆς ἁγίας συνόδου τῆς κρατηθείσης ὑπὸ τοῦ σοῦ κράτους»⁴⁸, θὰ πει σὲ μιὰ ἀποστροφή τοῦ λόγου τοῦ ὁ Γρηγόριος ἀπευθυνόμενος στὸν Ιουστινιανό, ὅταν ἀργότερα ὡς ἐπίσκοπος Ἀκράγαντινῶν βρέθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη⁴⁹. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ εἶναι πολὺτιμη, διότι διευρύνει τὸ ἔργο τῆς συνόδου καὶ, ἀκόμη περισσότερο, ἀναδεικνύει τὸν ἀληθῆ χαρακτῆρα τῆς πρωτοβουλίας τοῦ Ιουστινιανού Β΄.

Φυσικά, ἡ παραπάνω μέθοδος ποὺ υιοθετήθηκε δὲν εἶχε προηγουμένο καὶ διαθέτει πολλὰ στοιχεῖα πρωτοτυπίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Βίου, ὅταν ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ τοῦ Γρηγορίου «πάνυ ἠύφρανθη ἔν αὐτῷ καὶ ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς Ἰουστινιανός καὶ ἡ πᾶσα ἡ τοῦ παλατίου σύγκλητος»⁵⁰, ἡ ὁποία φανερῶνει τὴν συμμετοχὴ σοβαροῦ ἀριθ-

46. Berger, σ.187. Γιὰ τὴν ἀτήρηση τοῦ μονοθελητισμοῦ στὴν κοινωνία βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, «Ὁ κοινωνικὸς περίγυρος τῆς Στ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (681)», *ΕΕΘΣΑΠΘ/Τμήματος Ποιμαντικῆς* 7 (2001), 233-257.

47. Berger, σ. 254-255.

48. Berger, σ. 262.

49. Μετὰ τὴν ἐκδίκαση τῶν συκοφαντικῶν κατηγοριῶν ἀπὸ τὸν πάπα, με ἐντολὴ τοῦ Ιουστινιανού Β΄ μετέβη τὴν ΚΠολὴ προκειμένου ὁ αυτοκράτορας προσωπικὰ νὰ λάβει γνώση τῶν γεγονότων, ἀφοῦ υπήρχε παλαιὰ γνωριμία με τὸν Γρηγόριο· βλ. Berger, σ.231-262.

50. Berger, σ. 188.

μού λαϊκών⁵¹. Η όλη διαδικασία υπερβαίνει τα πλαίσια μιας τυπικής συνόδου, κατά τα γνωστά, και αναδεικνύει περισσότερο τον χαρακτήρα μιας διευρυμένης συγκλητικής συνελεύσεως⁵², ή καλύτερα ενός σιλεντίου⁵³.

Η συμβολή του *Βίου Γρηγορίου επισκόπου Ακραγαντίνων* δεν εξαντλείται εδώ, αλλά επεκτείνεται και στο ακανθώδες θέμα της Πενθέκτης συνόδου (691/692). Η αναγκαιότητα της συνόδου αυτής δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί αν αναζητήσουμε την αιτία μόνον στον θεολογικό ορίζοντα της εποχής και αγνοήσουμε την δραστήρια προσωπικότητα και το έντονο ενδιαφέρον του Ιουστινιανού Β', όπως αυτό κατεδείχθη και στην προηγούμενη περίπτωση της επικυρωτικής συνόδου του 685. Κατά την μαρτυρία του Βίου Γρηγορίου επισκόπου Ακραγαντίνων, σύγχρονη των γεγονότων⁵⁴, η πρωτοβουλία προήλθε αποκλειστικά από τον αυτοκράτορα· αναφέρεται, μάλιστα, ότι «έκέλευσεν ὁ βασιλεύς [Ιουστινιανός] προελθεῖν ἐν τῷ παλατίῳ τόν τε ἀρχιεπίσκοπον καί τόν Γρηγόριον, καί λέγει αὐτοῖς· Ἀκούσατε, πατέρες ἅγιοι, βουλόμεθα, ἐάν ὁ κύριος κελεύῃ, τῇ συνεργίᾳ τοῦ ἁγίου πνεύματος κανόνας νέους ἐκθέσθαι τῇ ἁγίᾳ καί καθολικῇ ἐκκλησίᾳ, ἵνα καί τὰς μετέπειτα γενεάς ἔσται καί τοῦτο εἰς δικαίωμα τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ. ἀποκριθέντες δέ ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἅμα τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ εἶπον τῷ βασιλεῖ... τό ἀρεστόν ἐν ὀφθαλμοῖς σου διὰ τοῦ Θεοῦ ποίει»⁵⁵. Η μαρτυρία αυτή επιβεβαι-

51. Η παρουσία των αυτοκρατορικών αξιωματούχων νομομοποιείται από την ίδια την παρουσία του αυτοκράτορα στην σύνοδο· πρβλ. τις υψηλές παρουσίες στην Στ' Οικουμενική σύνοδο, Mansi, XI, 209AB= ACO 2/II, 1, σ. 14. Πολλές φορές υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι προεδρεύουν στις συνόδους εις τόπον του αυτοκράτορα. Το θέμα της θέσεως του αυτοκράτορος στην σύνοδο σχετίζεται άμεσα με το λεγόμενο πρόβλημα του «καισαροπαπισμού» στο Βυζάντιο· πρόσχειρα βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris 1996, ιδιαίτερα σ. 139-168. Πρβλ. και παρακάτω σημ. 58 και 64.

52. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Η σύγκλητος εις το βυζαντινόν κράτος», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του ελληνικού δικαίου* 2(1949)1-152· Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 49-51· Ε. Χρήστου, «Σύγκλητος- Συγκλητικοί κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Οι μαρτυρίες αγιολογικών κειμένων και σραγίδων», *Βυζαντινά* 14 (1994)181-216.

53. Βλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, «Silentium», *BZ* 44 (1951)79-85.

54. Βλ. παραπάνω σημ. 15.

55. Berger, σ. 259.

ώνει την ανάλογη εκ του Προσφωνητικού λόγου, των πατέρων της Πενθέκτης προς τον αυτοκράτορα μετά την λήξη των εργασιών, όπου ομολογείται ότι, «τὴν ἁγίαν ταύτην καὶ θεόλεκτον οἰκουμενικὴν ἄρθροισθῆναι σύνοδον ὤρισας... ἐπὶ τούτῳ τοίνυν κατὰ κέλευσιν τῆς σῆς εὐσεβείας συνελθόντες κατὰ τὴν θεοφύλακτον καὶ βασιλίδα πόλιν»⁵⁶. Ἡ πρωτοβουλία του Ιουστινιανού να συγκαλέσει την Πενθέκτη δίχως προφανή αιτία και, πολύ περισσότερο, χωρίς την πίεση των εκκλησιαστικών αρχών ήταν πολύ δύσκολο να κατανοηθεί, ακόμη και την εποχή του. Ἦδη, οι πατέρες της συνόδου στον Προσφωνητικό λόγο αφήνουν να εννοηθεί ότι αν και η πρωτοβουλία ἀνήκε στον αυτοκράτορα, οι ἐπίσκοποι κατείχαν πάντως ουσιαστική θέση στην ὅλη διαδικασία λέγοντας ότι «κανόνας ἱερούς ἀνεγράψαμεν», δηλ ἀπὸ κοινού⁵⁷· ἐντύπωση, ὁμως, που ἀνατρέπεται ἀπὸ τὴν μαρτυρία του Βίου Γρηγορίου, ὅπου ρητῶς ἀναφέρεται ὅτι «ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς ἐξέθετο τοὺς νέους καὶ ἱερούς κανόνας»⁵⁸.

Πρακτικά της Πενθέκτης συνόδου δεν ἔχουν παραδοθεῖ, ὥστε να καταφανοῦν οι διεργασίες, που ὀδήγησαν στην σύνοδο, παρὰ μόνον η προσφώνηση των πατέρων προς τον αυτοκράτορα, οι 102 κανόνες, καθὼς και οι υπογραφές των συμμετασχόντων μελών⁵⁹. Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ μεταξὺ των ερευ-

56. Mansi XI, 933D, θα πρέπει να υπογραμμισθεῖ ἡ αὐτοσυνειδησία των μελών της συνόδου ὅτι συνιστοῦσαν «οἰκουμενικὴν σύνοδον»· πρβλ. πρὸχειρα Γ. Γκαβαρδίννας, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργου*, Κατερίνη 1998, σ. 79-83.

57. Βλ. ὅπ.π.

58. Berger, σ. 259. Παρὰ ταῦτα, ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ θα ἐνισχυθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τον πατριάρχη Νικηφόρο, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι «σύμφηφος καὶ συνεργὸς γεγονώς ὁ τῆνικαῦτα βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς καὶ αὐτὸς περὶ τὴν εὐκλεᾶ καὶ ἀμώμητον ἡμῶν θρησκείαν εὐσεβῶν, διὰ τῆς ἰδίας ὑπογραφῆς δέικνυται», (Μικρὸς Ἀπολογητικὸς, PG 100, 845D) για να υποβαθμισθεῖ, τέλος, ἡ δράση του Ιουστινιανού και να περιπέσει σε δευτέρα μοῖρα, ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη *Χρονικὴ Σύνοψη* (13ος αἰ.), κατὰ τὴν ὁποία βασικός εισηγητὴς της συγκλήσεως της συνόδου ἦταν ὁ πατριάρχης Παῦλος· βλ. Κ. Σάθας (ἐκδ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', Παρίσι 1894, ἀνατύπ. Ἀθήνα 1972, σ. 115.

59. Για τις ἐκδόσεις· βλ. Π. Μενεβίσογλου, (μητροπ.), *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς Κανόνες τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, σ. 279-296· Γ. Γκαβαρδίννας, *Πενθέκτη*, σ. 57 σημ. 127. Πρὸχειρα στους Mansi, XI, 936-1005 και Ράλλη-Ποτλή, II, σ. 295-554· Πρόσφατη κριτικὴ ἐκδοση, με λατινικὴ και ἀγγλικὴ μετάφραση των 102 κανόνων στον τόμο *The Council in Trullo Revisited*, ὅπ.π., σ. 41-185 και ἡ γαλλικὴ ἀπὸ τον P.-P. Joannou, *Discipline générale antique*, I,1, Roma 1962, σ. 101-241.

νητών προκάλεσε διχογνωμία, ώστε να διατυπώνεται, από πολλούς, η εύλογη άποψη ότι τα πρακτικά απωλέσθηκαν⁶⁰, ή από άλλους ότι δεν διασώθηκαν πρακτικά για τον απλούστατο λόγο, διότι δεν τηρήθηκαν, λόγω της φύσεως της συνόδου⁶¹. Φυσικά, σαφείς μαρτυρίες δεν διασώζονται με συνέπεια η αντιπαράθεση να κινείται στην σφαίρα των ηθικών επιχειρημάτων. Μία μαρτυρία, όμως, από τον *Βίο Γρηγορίου επισκόπου Ἀκραγαντίνων* απροσδόκητα δίνει απάντηση στο ερώτημα. Σύμφωνα, λοιπόν, με την μαρτυρία αυτή, «καταλαβούσης δέ τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς ὤρισαν ἑαυτοὺς ἔν τινι τόπῳ ἡσύχῳ, κάκεισε ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς ἐξέθετο τοὺς νέους καὶ ἱερούς κανόνας»⁶². Η μαρτυρία είναι σαφής και δεν αφήνει περιθώρια ειδικαίων, ότι δηλ. δεν τηρήθηκαν πρακτικά, αφού δεν προηγήθηκαν συζητήσεις και απλώς «ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς ἐξέθετο τοὺς νέους καὶ ἱερούς κανόνας». Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνει την διαπίστωση περί του κωδικοποιητικού χαρακτήρα των κανόνων της Πενθέκτης Οικουμενικής συνόδου.

60. Βλ. τον προβληματισμό και την ανασκόπηση των απόψεων από τον Μενεβίσογλου, *ὀπ.π.*, σ. 285-286 και Γ. Γκαβαρδίνας, *ὀπ.π.*, σ. 41-49. Ο τελευταίος, μάλιστα, αποδεχόμενος την άποψη της απώλειας των πρακτικών διατυπώνει την, όντως περιέργη, εικασία ότι πιθανώς να κατεστράφησαν κατά την δεύτερη εικονομαχία (815-843)· βλ. *ὀπ.π.*, σ. 49. Στην περίπτωση αυτή, όμως, δεν εξηγείται πώς και γιατί διασώθηκαν επιλεκτικά μόνον οι 102 κανόνες, η προσφώνηση των πατέρων προς τον αυτοκράτορα καθώς και οι υπογραφές των συμμετασχόντων μελών· τέλος, γιατί επεφυλάχθη τέτοια μεταχείριση μόνον στα πρακτικά της Πενθέκτης;

61. Όπως εξηγεί ο E. Chrysos, «Konzilsakten und Konzilsprotokolle vom 4 bis 7 Jahrhundert», *Annuaire Historiae Conciliorum* 15 (1983)30-40 και δέχεται ο H. Ohme, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofliste. Studien zum Konstantinopoler Konzil von 692*, Berlin-N. York 1990, σ. 26-27.

62. Berger, σ. 259.

63. Για μία συνολική θεώρηση της συνόδου· βλ. V. Laurent, «L' œuvre canonique du concile in Trullo (691/692) source primaire du droit de l'Église orientale», *REB* 23 (1965)7-41. Ελάχιστη πρωτοτυπία μπορεί να αναγνωρισθεί στους κανόνες της Πενθέκτης έχει παρατηρηθεί ότι οι περισσότερες δεν αποτελούν νέες διατάξεις, παρά ερμηνεύουν, τροποποιούν, συμπληρώνουν, ή καταργούν παλαιότερες· πρόχειρα βλ. Μενεβίσογλου, *ὀπ.π.*, σ. 290-296· Σ. Τρωιάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα 1992· Γ. Γκαβαρδίνας, Πενθέκτη, σ. 298 κ.ε.· J. Williams, «Use of Sources in the Canons of the Council in Trullo», *Byzantion* 66 (1996) 470-488.

δου⁶³, και επιπλέον της «μονοπρόσωπης» δημιουργίας των κανόνων⁶⁴.

Οι λεπτομέρειες για την Πενθέκτη, δεν εξαντλούνται εδώ· συμπληρώνονται με δύο ακόμη μαρτυρίες: η πρώτη, ότι η σύνοδος έλαβε χώρα «ἐν τινι τόπω ἡσυχῶ», επιβεβαιώνει την σύγκληση της Πενθέκτης σε χώρο διάφορο από ναό, στο παλάτι του Τρούλλου, και ολοκληρώνεται με τον προσδιορισμό του χρόνου, «καταλαβούσης δέ τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς». Από τις εσωτερικές μαρτυρίες των κανόνων της Πενθέκτης έχει γίνει δεκτό ότι συνεκλήθη κατά την πέμπτη Ινδικτιώνα, δηλ. μεταξύ του χρονικού διαστήματος 1 Σεπτεμβρίου 691 —31 Αυγούστου 692⁶⁵, συνεπώς με την μαρτυρία του Βίου Γρηγορίου ότι συνέβη «καταλαβούσης δέ τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς», δεδομένου ότι το Πάσχα το έτους 692 ήταν 14 Απριλίου⁶⁶, εύκολα μπορούμε, λοιπόν, να καταλήξουμε ότι η σύγκληση της Πενθέκτης, και η δημοσίευση των κανόνων, έγινε την εποχή αυτή.

Στο μεγάλο κεφάλαιο των σχέσεων Ανατολής—Δύσεως ο Βίος του αγίου Γρηγορίου συνεισφέρει πολύ πρώιμα στοιχεία των διαφοροποιήσεων, οι οποίες αργότερα θα λάβουν χαρακτήρα απροκαλύπτου ανταγωνισμού. Στο κλίμα και στο πνεύμα της εποχής η αλλαγή της πολιτικής και η προσφυγή της Ρώμης σε άλλες δυνάμεις, εν προκειμένω στους Φράγγους, προσέλαβε

64. Άξιο προσοχής είναι, ότι ο Ιουστινιανός δεν παρουσιάστηκε ο ίδιος ως νομοθέτης της εκκλησίας, αλλά ανέθεσε το έργο αυτό σε μία σύνοδο, οικουμενικών διαστάσεων, κατά παρέκκλιση της πρακτικής που εγκαινίασε ο ομώνυμος προκατόχος του με την Νεαρά του 545· βλ. Σ. Τρωιάνος, «Θεοσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικούς κανόνας...», *Βυζαντινά* 13,2 (1985)1191-1200· πρβλ. Β. Στεφανίδης, «Τα όρια της εκκλησιαστικής νομοθεσίας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων», *ΕΕΒΣ* 25 (1955)12-27. Ακόμη, βλ. τις παρατηρήσεις του Σ. Τρωιάνου, «Η μη αναδρομικότητα ποινικών διατάξεων στους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου», *Βυζαντινά* 14 (1994)83-93, ο οποίος προτείνει ως ιθύνοντα νουν τον πατριάρχη Παύλο, που σαν βασιλικός ασκηρῆτης συμμετείχε δραστήρια και στην Στ΄ Οικουμενική σύνοδο, όπ.π. σ. 93· άποψη με την οποία συντάσσομαι. Για μια συνολική θεώρηση της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β΄, βλ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, «Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β΄», *Βυζαντινά* 21 (2000) 435-457· και παρακάτω σημ. 89, 90.

65. Για το πρόβλημα της χρονολόγησης· βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον, Στ΄*, σ. 57· πρβλ. Π. Μενεβίσογλου, *Ιστορική εισαγωγή*, σ. 281-282· Γ. Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ. 31-33.

66. Βλ. V. Grumel, *La chronologie*, σ. 273, 312.

την αναγκαία θεωρητική επένδυση με την χάλκευση ψευδεπιγράφων ιστορικών ντοκουμέντων, ώστε να νομομοποιείται η καινοτομία, αναφέρομαι στην λεγόμενη Κωνσταντίνειο Δωρεά (Constitutum Constantini Imperatoris), κατά την οποία ο Μ. Κωνσταντίνος (306-337) από ευγνωμοσύνη προς τον πάπα Ρώμης Σίλβεστρο (314-335), ο οποίος υποτίθεται ότι τον βάπτισε, του υποσχέθηκε ως αντάλλαγμα να φύγει από την Ρώμη, την οποία παραχωρούσε μαζί με όλη την Δύση καθώς και το αποκλειστικό αυτοκρατορικό προνόμιο να ονομάζει ο πάπας υπάτους και πατρικίους στην Δύση, αυτός δε, ο Μ. Κωνσταντίνος να περιορισθεί στην Ανατολή⁶⁷. Η χάλκευση της Δωρεάς αυτής παλαιότερα πιστευόταν ότι είχε παρασκευασθεί στα χρόνια του πάπα Ανδριανού Α΄ περί το 803⁶⁸, αλλά νεώτερες έρευνες μετέθεσαν το όριο αυτό στα χρόνια του πάπα Παύλου Α΄ (757-767)⁶⁹, και το όριο, όμως, αυτό νομίζω ότι θα πρέπει να τον ξαναζητήσουμε μετά από τα, ανέλπιστα ομολογουμένως, στοιχεία που παρέχει ο *Βίος Γρηγορίου επισκόπου Ἀκράγαντινων*.

Στον Βίο, λοιπόν, καταγράφεται ότι μετά την δικαίωση του Γρηγορίου από την τοπική σύνοδο της Ρώμης, ο πάπας προκειμένου να επανορθώσει την αδικία που συνέβη έναντι του Γρηγορίου και να διασκεδάσει την ολιγωρία που επέδειξε, πρότεινε στον επίσκοπο Ακράγαντος: «τί σοι ἀνταποδώσωμεν, τέκνον... γινώσκεις, τέκνον, ὅτι τό ἡμισυ μέρος τῆς καθ' ὑμῶν πό-

67. E. Caspar, «Das Papsttum unter Fränkischer Herrschaft», *ZKG* 54 (1935) 132-264, εδώ σ. 150· Τ. Λουγγής, «Η Ιουστινιάνεια Μεσόγειος και το τέλος της Βυζαντινής οικουμενικής ιδεολογίας», *Βυζαντινός Δόμος* 2 (1988) 75-88, ιδιαίτερα σ. 83· του ίδιου, *Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου De Administrando Imperio (Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμανόν)*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 36-39, 57-60· του ίδιου, *Η ιδεολογία της Βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993, σ. 95-109. Πρβλ. L. Wallach, «Actus Sivestri, Libri Carolini, and the Constantine Donation. The Solution of a Pseudo-Problem», στο *Diplomatic Studies in Latin and Greek Documents from the Carolingian Age*, Ithaca-London 1977, σ. 152-164.

68. Βασικός εισηγητής είναι ο W. Ohnsorge, *Adendland und Byzanz*, Darmstadt 1958· του ίδιου, «Das Constitutum Constantini und Entstehung», στο *Konstantinopel und Okzident*, Darmstadt 1966, σ. 93-162, κείμενα σ. 108-123, τον οποίο παρακολουθεί ο P. Alexander, «The Donation of Constantine at Byzantium and its Earliest use against the Western Empire», *ZRVI* 8 (1963) 11-26.

69. Βλ. P. Classen, *Karl der Grosse, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums*, Sigmaringen² 1985, σ. 8· Τ. Λουγγής, «Η Ιουστινιάνεια Μεσόγειος και το τέλος της Βυζαντινής οικουμενικής ιδεολογίας», *Βυζαντινός Δόμος* 2 (1988) 83-84. Επισκόπηση του προβλήματος από τον H. Fuhrmann, «Constitutum Constantini», *TRE* 8 (1981) 196-202.

λεως (του Ακράγαντος δηλ.) σύν τῷ ἐπισκοπείῳ τῇ ἐξουσίᾳ ὑπόκειται τοῦ ἁγίου καί κορυφαίου ἀποστόλου τῶν ἐνταῦθα»⁷⁰. Επειδή ο Γρηγόριος εἶχε ζητήσει την ανοικοδόμηση νέου επισκοπείου και καθεδρικού ναοῦ, «ὁ δὲ ἅγιος πάπας λέγει, συνέκρινα ἐν ἑμαυτῷ ἀποδοῦναι τῷ θεῷ διὰ σοῦ καὶ τῷ ὑπὸ σοῦ μέλλοντι ἀνοικοδομεῖσθαι ναῷ τό καθ' ἡμᾶς ἀρμόζον ἥμισυ μέρος τῆς καθ' ὑμᾶς πόλεως, τό δωρηθέν τῷ κορυφαίῳ ὑπὸ τοῦ ἐν ἁγίοις καὶ θείᾳ καὶ ἀειμνήστῳ τῷ λήξει γεναμένου ἡμῶν βασιλέως Κωνσταντίνου»⁷¹. Κατόπιν, η απόφαση αὐτή του πάπα ἔλαβε και επίσημο χαρακτήρα «καὶ προσκαλεσάμενος ὁ πάπας τοὺς λογάδας τῆς ἐκκλησίας καὶ τοὺς πρώτους τῆς πόλεως (Ρώμης) καὶ καθίσαντες ἔγραψαν τόμον ὃ τε πάπας καὶ οἱ λογάδες τῆς ἐκκλησίας καὶ πάντες οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως, καὶ ἐπεσφραγίσαντο οἱ ἐπίσκοποι τῆς συνόδου καὶ πᾶσα ἡ ἐκκλησία και ἀπέδωκαν τῷ μακαρίῳ Γρηγορίῳ»⁷². Η αναφορά στην *Κωνσταντίνεια Δωρεά* εἶναι προφανής, η οποία γίνεται ἐπισημῶς ἐν συνόδῳ στην οποία, μάλιστα, συμμετέχουν ἐκτός της τοπικῆς συνόδου της Ρώμης, και οἱ ἐπίσκοποι που ἀπεστάλησαν ἀπὸν την ΚΠολη για την υπόθεση του Γρηγορίου, δηλ. ο Αγκύρας, ο Κυζίκου και ο Κορίνθου μετὰ του χαρτοφύλακος Κωνσταντίνου του διακόνου, καθὼς και ο βασιλικὸς σπαθάριος Μαρκιανὸς ἐκ προσώπου του αυτοκράτορος Ιουστινιανού Β΄⁷³. Η διατύπωση της *Κωνσταντίνειας Δωρεάς* μπορεῖ να μην ἀπαντάται ἐδῶ τόσο ἀνεπτυγμένη και ἐπεξεργασμένη, ὅπως θα κυκλοφορήσει ἀργότερα ἀπὸν τον πάπα Παῦλο στα μέσα του 8ου αἰ., ἀλλά, διασώζει τον πυρήνα του ιδέας περίξ της οποίας θα οἰκοδομηθοῦν ὅλα ἐκεῖνα τα στοιχεῖα που μεταμορφώσουν τον θρύλο σε ιδεολογία. Στον πρώτο κύκλο, ὅπως ἐδῶ, διατυπώνεται η δικαιολόγηση των παπικῶν πατριμονίων⁷⁴, για

70. Berger, σ. 255.

71. Berger, σ. 256. Ενδιαφέρον εἶναι ὅτι στον «μεταφραστικὸ» Βίο του Νικήτα Παφλαγῶνος δὲν μνημονεύεται η δήλωση αὐτή, PG 116, 265. C

72. Berger, σ. 256.

73. Berger, σ. 233.

74. Για την ἔγγεια παπική περιουσία στην Ιταλία· βλ. E. Sparink, *The patrimony of the Roman Church*, Oxford 1918· R. Aigrain, «Le patrimoine de l' Église romaine», στο A.Fliche-V.Martin, ἐκδ., *Histoire de l' Église*, τ. 5, Paris 1938, σ. 543-553· J. Gaudement, «L' Église dans l' Empire Romain, IV-V siècles», στο G. le Bras, ἐκδ., *Histoire du Droit et des Institutions de l' Église en Occident*, τ. III, Paris 1958, σ. 291-306· Fr. Masai, «La politique des Isauriens et la naissance de l' Europe», *Byzantion*

τα οποία ο Βίος διασώζει πολλά στοιχεία οργανώσεως και διαχειρίσεως⁷⁵, καθώς και διοικήσεως από τους παπικούς εξάρχους, οι οποίοι λειτουργούσαν ως «τα μάτια και τα αυτιά» του στις επαρχίες⁷⁶.

Οι λεπτομέρειες του Βίου συντελούν πολύ στην κατανόηση της εξελίξεως της ιδέας αυτής, διότι πέρα από την αναγωγή σε ιδεολόγημα κατά μίαν συγκεκριμένη εποχή για την αντιμετώπιση ορατών αναγκών της παπικής πολιτικής, ο πυρήνας στην αρχική διατύπωση ήταν αρκετά απλοϊκός και εν πολλοίς αυτονόητος απ' όλους. Αυτό καταφαίνεται από το γεγονός, ότι όταν αργότερα ο Γρηγόριος βρέθηκε στην ΚΠολη και η υπόθεση του ήρθε ενώπιον του Ιουστινιανού και ο αυτοκράτορας χάρηκε για την δικαίωση του Γρηγόριου, ο άγιος τότε ζήτησε ό,τι και από τον πάπα, δηλ. να ανοικοδομήσει νέο ναό και επισκοπείο στην πόλη του. Ο Ιουστινιανός συγκατένευσε, «καί ταύτην σοι τήν αίτησιν ποιήσωμεν. Ἴδου καί ἡμεῖς δίδομεν τῷ Θεῷ διά σοῦ τό ἥμισυ μέρος τῆς πόλεως, ὃ κατέχει ἡ εὐσεβῆς ἡμῶν βασιλεία· καί ἀνοικοδόμησον νέον οἶκον πιστόν τῷ θεῷ καί τό ἐπισκοπεῖον, ὡς βούλεσαι. καί ἐκέλευσεν ὁ βασιλεύς γραφῆναι τόμον καί δοθῆναι τῷ μακαρίῳ Γρηγορίῳ καί κτήματα πολλά»⁷⁷.

Από τα παραπάνω αποδεικνύεται ότι οι αυτοκρατορικές παροχές στην εκκλησία της Ρώμης είχαν ιεροποιηθεί υπό την θρυλούμενη δωρεά του Μ. Κωνσταντίνου στον πάπα Ρώμης, και την παραχώρηση αυτή ο μεν αυτοκράτορας την θεωρούσε ως επιτροπεία υπό τον Ρώμη, ο δε πάπας ως εκχώρηση και παραίτηση από κάθε κυριαρχικό δικαίωμα του αυτοκράτορα. Η

33 (1963) 199-201· J. Richards, *The Popes and the Papacy in the early middle ages*, 476-752, London 1979, σ. 307-314.

75. Berger, σ. 221, 222, 223, «δεσποτικά πλοῖα», «πλοῖα τοῦ πάπα», «ἀναφορά πρὸς τὸν πάπαν». Για τὴν ἐν γένει οργάνωση πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ τῆς Ἰταλίας· βλ. T. S. Brown, *The Gentlemen and the Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy*, A.D. 554-800, Rome 1984 καὶ γιὰ τὴν Σικελία εἰδικά S. Bossari, «L' administration del tema di Sicilian», *Rivista Storica Italiana* 6 (1954) 133-158.

76. Ὅπως χαρακτηριστικὰ θὰ πει ὁ πάπας, «τὴν πεμφθεῖσαν μοι ἀναφορὰν περὶ αὐτοῦ παρὰ τοῦ ἐξάρχου Τιβερίου, ὃν ἔχομεν ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Σικελίας», Berger, σ. 219. Βλ. Richards, ὅπ.π., σ. 314-322. Για τοὺς Ἕλληνας ἢ Ἑλληνιστὲς πάπες· βλ. M.-J. Gay, «Quelques remarques sur les papes Grecs et Syriens avant la querelle des Iconoclastes (678- 715)», στο *Mélanges offerts a M.G. Schlumberger*, t. 1, Paris 1924, σ. 40-54.

77. Berger, σ. 262.

διαφορά αυτή φαίνεται να είναι διακριτή από τον γνώστη των αυτοκρατορικών θεσμών Γρηγόριο, ώστε παρά την παραχώρηση από τον πάπα των όσων χρειαζόταν στον Ακράγαντα, ζητεί εκ νέου τα αυτά και από τον αυτοκράτορα. Αυτός, νομίζω, ήταν και ο λόγος που ο Λεων Γ΄, αργότερα, πολιτεύθηκε κατά τον γνωστό τρόπο όταν μεταβίβασε τα εισοδήματα των παπικών κτημάτων (πατριμονίων) της Κ. Ιταλίας στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο της ΚΠολεως⁷⁸, ασκώντας έτσι αυτοκρατορικό δικαίωμα.

Ένα άλλο πολύ ενδιαφέρον στοιχείο, ίσως το πλέον πρωτότυπο του Βίου, είναι σχετικό με την δικαστική δικαιοδοσία του πάπα στην Κ. Ιταλία. Όταν ο Γρηγόριος κατηγορούμενος μεταφέρθηκε στην Ρώμη και παρέμεινε έγκλειστος στην φυλακή ένα έτος άνευ δίκης, στο τέλος ζήτησε την συμβουλή του αββά Μάρκου της ελληνικής Μονής του αγίου Σάββα, γνωρίμου του Γρηγορίου από το παρελθόν, περί του πρακτέου. Ο Μάρκος απάντησε, ότι «ἡμεῖς οὐ δυνάμεθα αὐτόν κρίναι ἄνευ βουλῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, λοιπόν δέ καί τοῦ εὐσεβεστάτου ἡμῶν βασιλέως»⁷⁹. Ο πάπας δέχθηκε την συμβουλή του αββά Μάρκου και καθίσας «ὁ πάπας ἔγραψεν ἀναφοράν τῷ εὐσεβεστάτῳ βασιλεῖ Ἰουστινιανῷ κατά ἀκρίβειαν τά κατά ἄνθρωπον, λοιπόν δέ καί πρὸς τόν ἀγιώτατον ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως»⁸⁰. Δεν αρκέσθηκε σε αυτό, αλλά απέστειλε τις επιστολές στην ΚΠολη με τους δύο επισκόπους που συμμετείχαν στην Σύνοδο του 685 και είχαν εκεί γνωρισθεί με τον Γρηγόριο «καί προσκαλεσάμενος τοὺς δύο ἐπισκόπους τοὺς παρόντας ἐν τῇ συνόδῳ ἅμα τῷ ἀγίῳ Γρηγορίῳ, δούς αὐτοῖς τά πρὸς τὴν χρείαν ἐφόδια ἀπέστειλεν ἐν Κωνσταντινουπόλει»⁸¹. Λόγω δυ-

78. Η άρνηση οφείλεται στο γεγονός ότι με τον διπλασιασμό των φόρων της Ιταλίας, επλήττοντο και τα παπικά πατριμόνια, τα οποία εξαιτίας της εκτάσεως και του πλούτου, ανήγαγαν το Βατικανό στον πρώτο ιδιοκτήτη γης στην Ιταλία· βλ. D.H. Miller, «The Roman Revolution of the Eighth Century: A Study of the Ideological Background of the Separation from Byzantium and Alliance with the Franks», *Mediaeval Studies* 36 (1974)101-102· Th. Noble, *The Republic of St. Peter. The Birth of the Papal State, 680-825*, Philadelphia 1984, s. 28-29. Ο Θεοφάνης, 404, 408, συνδέει την άρνηση αυτή με την δημοσίευση της οικονομολογικής πρωτοβουλίας, πράγμα που δεν επιβεβαιώνεται από τις λατινικές πηγές. Για την σύνδεση των γεγονότων βλ. Noble, όπ.π.· Miller, όπ.π. σημ. 55.

79. Berger, σ. 231.

80. Berger, σ. 232.

81. όπ.π.

σχερειών κατά το ταξίδι, η άφιξη των δύο επισκόπων καθυστέρησε στην ΚΠολη, όταν έφθασαν παρέδωσαν τις επιστολές στον αυτοκράτορα και στον πατριάρχη· εκείνοι πολύ λυπηθηκαν για τα παθήματα και την άδικη φυλάκιση του Γρηγορίου· έτσι, λοιπόν, «μεθ' ἡμέρας δέ ὀλίγας ἐκέλευσεν ὁ βασιλεύς ἀποστεῖλαι τοὺς ἐπισκόπους μετὰ κελεύσεως, ἀποστείλας σὺν αὐτοῖς καὶ Μαρκιανόν τόν σπαθάριον αὐτοῦ. Ὅμοίως δέ καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος προσκαλεσάμενος τόν ἐπίσκοπον Ἀγκύρας⁸² καὶ τόν ἐπίσκοπον Κυζίκου⁸³ καὶ τόν ἐπίσκοπον Κορίνθου⁸⁴ ἀπέστειλεν αὐτοὺς ἐν Ῥώμῃ, σὺν αὐτοῖς δέ ἀπέστειλεν καὶ τόν χαρτοφύλακα Κωνσταντῖνον τόν διάκονον»⁸⁵. Οι εντολές του αυτοκράτορα ήταν σαφείς: «ἀπέλθατε, πατέρες ἅγιοι, καὶ συγκροτήσατε σύνοδον ἁγίαν κελεύσει τοῦ ἁγιωτάτου πάπα καὶ τούτου τοῦ κοινουῦ ἡμῶν πατρός τῆς ἐνταῦθα θεοσκεπάστου ἡμῶν πόλεως (δηλ. τῆς ΚΠολεως)... ὅσοι ὑποπέσωσιν λαϊκοί, τῷ φιλευσεβεῖ ἡμῶν νόμῳ παράδοτε, ἐπὶ τούτῳ γάρ ἀποστέλλομεν τόν σπαθάριον ἡμῶν, ὅσοι δέ κληρικοί ὑποπέσωσιν, τῷ θεῷ καὶ ἱερῷ κανόνι ἀποδίδοσθε»⁸⁶.

Τα γεγονότα αυτά χρονικά προσδιορίζονται πριν την Πενθέκτη (691), καθότι στον Βίο μαρτυρείται ότι ευρισκόμενος στην ΚΠολη ο Γρηγόριος,

82. Στην Στ' Οικουμενική σύνοδο (681/682) υπογράφει 19ος, «ο Πλάτων ἑλέει θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Ἀγκυρανῶν μητροπόλεως τῆς πρώτης τῶν Γαλατῶν ἐπαρχίας», Mansi, XI, 641B=ACO 2/II, 2, σ. 780, και στην Πενθέκτη (691/692) η υπογραφή του «Στεφάνου ἐπισκόπου τῆς Ἀγκυρανῶν μητροπόλεως» (Mansi XI, 989B). Πιθανόν να πρόκειται για τον δεύτερο, διότι αμέσως μετά τα προμνημονευθέντα γεγονότα επακολουθεῖ η Πενθέκτη.

83. Ως Κυζίκου υπογράφει στην Στ' Οικουμενική ο Γεώργιος, Mansi, XI, 641D=ACO 2/II, 2, σ. 780, αλλά στην Πενθέκτη με τον 39ο κανόνα ο Νέας Ιουστινιανουπόλεως ανυψώθηκε ἐπὶ τον Κυζίκου, (βλ. παραπάνω σημ. 37), ο οποίος και υπογράφει «Ἰωάννης ἀνάξιος ἐπίσκοπος Νέας Ἰουστινιανουπόλεως», Mansi, XI, 989A. Επόμενος ἐπίσκοπος Κυζίκου μαρτυρεῖται ο Γερμανός, μετὰ ταῦτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος ἐξελέγη το 705/706. Πιθανολογῶ, λοιπόν, ὅτι ο ἐπίσκοπος Κυζίκου που αναφέρεται στον Βίο Γρηγορίου, εἶναι ο Γεώργιος.

84. Ο Κορίνθου ἦταν και παπικός λεγάτος καθώς υπογράφει στην Στ' Οικουμενική σύνοδο, «Στέφανος ἑλεῖ θεοῦ ἐπίσκοπος Κορίνθου καὶ ληγητᾶριος τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου πόλεως Ῥώμης», Mansi, XI, 641A=ACO 2/II, 2, σ. 778, αλλά στην Πενθέκτη ο τόπος υπογραφῆς του εἶναι κενός, Mansi, XI, 989B. Ἄγνωστο, πάντως εἶναι αν στο μεταξύ διάστημα ο ἐπίσκοπος Στέφανος ἦταν ἀκόμη ἐν ζωῇ.

85. Berger, σ. 233. Κατὰ την μαρτυρία του Βίου, «ὁ διάκονος ὁ πατριαρχικός ὁ χαρτοφύλαξ ἀποσώζων τόν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀρχιεπισκόπου θρόνον», Berger, σ. 239.

86. ὅπ.π.

όπως διέταξε ο Ιουστινιανός, προσεκλήθη στις εργασίες της παραπάνω συνόδου⁸⁷. Η διαδικασία αυτή, νομίζω, ότι δεν συνιστά μία τυπική συμπεριφορά του Ρώμης, αλλά έκτακτη και ενέχει σκοπιμότητα. Ο πάπας είχε παραβλέψει τελείως τον εγκάθειρτο άνευ δίκης Γρηγορίου περί το έτος και μόνον με την παρέμβαση του αββά Μάρκου η υπόθεση ήρθε στην επιφάνεια και ο πάπας αποφάσισε να ασχοληθεί μαζί της. Η πρόταση του αββά Μάρκου, και πολύ περισσότερο η άμεση υιοθέτησή της από τον πάπα, είναι ένα γεγονός πρωτόγνωρο στα παπικά έθιμα, διότι αυτομάτως συνιστά ετεροδικία και παραχώρηση διακιοδοσίας, κάτι που με σκληρούς αγώνες προσπαθήσε να αποτρέψει η Ρώμη. Το αδιέξοδο, όμως, στο πρόβλημα το προσφέρει πάλι ο Βίος, διότι σαφώς μαρτυρεί την αποστολή πρεσβείας στην ΚΠολη εκ των δύο επισκόπων που συμμετείχαν στην επικυρωτική σύνοδο των πρακτικών της Στ΄ Οικουμενικής, το 685, η οποία κόμισε το αίτημα του πάπα στον αυτοκράτορα και πατριάρχη ΚΠολεως. Η κίνηση αυτή, εκτιμώ, ότι είναι κίνηση σκοπιμότητας διότι ο πάπας Σέργιος (15.12.687-8.9.701), περί αυτού πρόκειται, εγκαταστάθηκε στον θρόνο μετά από πολλές περιπέτειες και κατά τρόπο πραξικοπηματικό⁸⁸· συνεπώς ήταν μία καλή ευκαιρία να βελτιώσει τις σχέσεις του με την ΚΠολη. Την αφορμή για την γεφύρωση των σχέσεων την έδωσε η περίπτωση του Γρηγορίου, ο οποίος ήταν γνωστός και εκτιμάτο πολύ στην ΚΠολη· έτσι, λοιπόν, μία συνήθης δικαστική υπόθεση έλαβε διαστάσεις μείζονος εκκλησιαστικού, γράφε καλύτερα πολιτικού, θέματος και προσεκλήθη υψηλόβαθμη αντιπροσωπεία από την ΚΠολη για να συναποφασίσει. Προφανές είναι, ότι η Ρώμη και η ΚΠολη χρησιμοποίησαν τον Γρηγόριο και την υπόθεσή του για ίδιους πολιτικούς σκοπούς⁸⁹. Για τον λόγο αυτό στην ΚΠολή θεωρείται ως παπικός εκπρόσωπος

87. Βλ. παραπάνω. σημ. 55 κε.

88. Βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ΄, σ. 51-52.

89. Οι σχέσεις του Ιουστινιανού Β΄ με τους πάπες γνώρισαν πολλές διακυμάνσεις· βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ΄, σ. 142-143· πρβλ. P.J. Nordhagen, *The frescoes of John VII (A.D. 705-707) in Maria Antiqua in Rome*, Rome 1968, σ. 39-54, 95-98· J. D. Breckenridge, «Evidence for the nature of relations between Pope John VII and the Byzantine emperor Justinian II», *BZ* 65 (1972)364-374· J.-M. Sansterre, «Jean VII (705-707): idéologie pontificale et réalisme politique» στο *Rayonnement grec. Hommages à Ch. Delvoye*, Bruxelles 1982, σ. 377-388· του ίδιου, «Le pape Constantin Ier (708-715) et la politique religieuse des empereurs Justinien II et Philippikos», *Archivum Historiae Pontificae* 22 (1984)7-24· της ίδιας, «A propos de la signification politico-religieuse de

και συμμετέχει στην Πενθέκτη, για την οποία συμμετοχή δεν κατακρίνεται όταν επιστρέφει στην Ρώμη⁹⁰.

Γενικά, ο *Βίος* του Γρηγορίου επισκόπου Ακραγαντίνων διακρίνεται για τον πλούτο και την αμεσότητα των πληροφοριών που διασώζει για ελάχιστα γνωστές όψεις της μεσοβυζαντινής ιστορίας· πέρα όμως από αυτά, η κύρια προσφορά του έγκειται στο γεγονός ότι αποτελεί σύγχρονη καταγρα-

certaines frescoes de Jean VII à Ste Marie-Antique», *Byzantion* 57 (1987) 434-440.

90. Βλ. Berger, σ. 263. Δεν υπάρχει υπογραφή του Γρηγορίου μεταξύ των άλλων υπογραφών της Πενθέκτης. Από τον χώρο δικαιοσύνης του πάπα υπογράφει μόνον ο «Βασίλειος τῆς Γορτυναίων μητροπόλεως τῆς φιλοχρίστου Κρήτης νήσου καὶ τὸν τόπον ἐπέχων πάσης τῆς συνόδου τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας Ρώμης ὁρίσας ὑπέγραψα», Mansi XI, 989B. Ο εν λόγω Βασίλειος είχε λάβει μέρος στην Στ' Οικουμενική σύνοδο και ήταν ο ίδιος που εκτέλεσε την αφαίρεση του ωμοφορίου από τον μονοθελήτη πατριάρχη Αντιοχείας Μακάριο στο τέλος της 8ης συνεδρίας σύμφωνα με τις λατινικές πηγές· *Liber Pontificalis*, I, 354· πρβλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Ε', σ. 125. Η μνεία του Βασιλείου στην Πενθέκτη έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι υπογράφει αφενός μεν ως παπικός λεγάτος, αφού ήταν αρχιεπίσκοπος Κρήτης, αφετέρου δε εκπροσωπεί και την συνόδο της Ρώμης, η οποία στην Στ' Οικουμενική συμμετείχε ανεξαρτήτως. Ακόμη, θεωρείται βέβαιο, ότι υπέγραψαν τα πρακτικά και οι μόνιμοι παπικοί αποκρισιάρχοι· βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ', σ. 57· Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, Ε', Θεσσαλονίκη 1992, σ. 39· J. Richards, *The Popes and the Papacy in the early Middle ages*, 476-752, London 1979, σ. 210· την αντίθετη άποψη, Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Α', σ. 76· Η. Ohme, «Das Concilium Quinisextum. Neue Einsichten zu einem umstrittenen Konzil», *Orientalia Christiana Periodica* 58 (1992) 145-146. Η Ρώμη δεν αποδέχθηκε όλους τους κανόνες, διότι αρκετοί ήταν αντίθετοι με τα κρατούντα, όπως ο 2ος με τον οποίο ανεγνώριζε τους 85 Αποστολικούς Κανόνες, ενώ η δυτική παράδοση δεχόταν τους πρώτους 50, καθώς και ο 36ος με τον οποίο επαναλαμβανόταν ο 3ος της Β' Οικουμενικής συνόδου (351) και 28ος της Δ' (451) με τον οποίο καθοριζόταν ότι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως «τῶν ἰσῶν ἀπολαύειν πρεσβειῶν» με τον Ρώμης. Οι αντιδράσεις της Ρωμαϊκής Εκκλησίας στους κανόνες της Πενθέκτης εκτίθενται στο *Liber Pontificalis*, I, σ. 372-374· πρβλ. Η. S. Alivizatos, «Les canons 13, 30 et 55 du Trullanum», *Rivista di studi bizantini et neoellenici* 5 (1939) 581-585· J. Herrin, *The formation of Christendom*, London 1989, σ. 286-287· Α. Στράτος, *Βυζάντιον*, Στ', σ. 61-64· Γ. Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ. 103-113. Για την γενικότερη πολιτική του Ιουστινιανού έναντι της Ρώμης· βλ. Fr. Görres, «Justinian II und das römische Papsttum», *BZ* 17 (1908) 439-440· C. Head, *Justinian II*, Madison 1972, σ. 72 καὶ Ohme, «Das Concilium Quinisextum», όπ.π., σ. 370-371 σημ. 23, του ίδιου, «Die sogenannten "anti-römischen Kanones" des Concilium Quinisextum (692) – Vereinheitlichung als Gefahr die Einheit der Kirche», στο *The Council in Trullo Revisited*, εκδ., G. Nedungatt, M. Featherstone, Roma 1995, σ. 307-321.

φή με τα συμβάντα όπως αυτά βιώνονται και κατανοούνται από ένα Έλληνα μοναχό της Ρώμης, μακριά από τις σκοπιμότητες ή αναγκαιότητες της παπικής πολιτικής, όπως αυτές θα εκδοθούν αργότερα από την παπική γραμματεία⁹¹.

91. Βλ. πρόχειρα, L. Wallach, «The Genuine and the Forged Oath of Pope Leo III», στο *Diplomatic Studies in Latin and Greek Documents from the Carolingian Age*, Ithaca-London 1977, σ. 299-327. Για την κύρια συμβολή του Αναστασίου Βιβλιοθηκαρίου στην πολιτική αυτή, βλ. Τ. Λουγγής, *Η ιδεολογία της Βυζαντινής ιστοριογραφίας*, όπ.π., σ. 107. Για την κατανόηση της ευρύτερης διαπάλης μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως πρόχειρα βλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, «Η αγία Ευφημία στις σχέσεις παπών και αυτοκρατόρων», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 59-75, ιδιαίτερος σ. 70-75· Τ. Λουγγής, όπ.π., σ. 51-70· και P. Allen-B. Neil, *Scripta Saeculi VII. Vitam Maxim Confessoris Illustrantia. Una cum latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii iuxta posita* [corpus christianorum 39], Leuven 1999, σ. XXVI-XLI.